

УДК 81-115:[811.161.1+811.161.2]"1920/1970"

*Глуценко В. А., Тищенко К. А.
Донбаський державний педагогічний університет*

**ВСТАНОВЛЕННЯ ПРИЧИНОВИХ І СИСТЕМНИХ ЗВ'ЯЗКІВ
В УКРАЇНСЬКІЙ І РОСІЙСЬКІЙ КОМПАРАТИВІСТИЦІ
20-Х – 60-Х РР. ХІХ СТ.**

У статті показано, що у працях українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. відбувалося становлення порівняльно-історичного методу та принципів порівняльно-історичного дослідження. Зазначено, що провідним був принцип історизму, але й інші принципи (причиновості, системності, загального зв'язку явищ) теж відігравали важливу роль. Визначено, що велике значення мав поділ причин розвитку мови на внутрішні й зовнішні. З'ясовано, що в ХІХ ст. найбільш вагомі результати в пізнанні системних властивостей мови належать саме порівняльно-історичному мовознавству. В його межах набув поширення погляд на мову як на системне явище. Доведено, що внесок лінгвістів цього періоду в розробку принципів порівняльно-історичного мовознавства був значним.

Ключові слова: компаративістика, принцип історизму, принцип причиновості, принцип системності, принцип загального зв'язку явищ.

У 20-і – 60-і рр. ХІХ ст. у працях українських і російських мовознавців відбувалося становлення порівняльно-історичного методу та, зокрема, принципів порівняльно-історичного дослідження, що входять у його структуру у складі онтологічного компонента: принципу історизму, принципу причиновості, принципу системності та принципу загального зв'язку явищ [7, с. 31–39]. Провідним був принцип історизму, але й інші принципи відігравали важливу роль. Реалізація цих принципів багато в чому сприяла становленню порівняльно-історичного мовознавства. Внесок мовознавців цього періоду в розробку принципів порівняльно-історичного дослідження був дуже значним.

На сьогодні порушене в статті питання залишається недостатньо вивченим. Стисло про встановлення причинових і системних зв'язків у компаративістиці 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. (першого періоду) писали В. А. Глуценко та К. А. Тищенко [6, с. 58–67; 7, с. 31–39]. Однак спеціальних праць, присвячених цій проблемі, у лінгвістиці немає. Сподіваємося, що запропонована розвідка заповнить цю прогалину. Цим і зумовлена її актуальність.

Метою статті є розкриття поглядів українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. ХІХ ст. на причинові та системні зв'язки в мові як історичному феномені, реалізація цих поглядів у працях з історичної фонетики східнослов'янських мов, виявлення внеску лінгвістів зазначеного періоду в розробку принципів порівняльно-історичного дослідження.

Твердження про те, що історизм і є тим принципом, який викликав до життя порівняльно-історичне мовознавство, в методологічному аспекті є найважливішим. Поява досліджень засновників порівняльно-історичного методу, до яких належать Ф. Бопп, Р. Раск, Я. Грім, О. Х. Востоков, означала застосування до мовних явищ принципу історизму. Останнє було глибоко закономірним. Для кінця ХVІІІ ст. – початку ХІХ ст. характерні грандіозні зміни в науковому мисленні, які відбувалися під знаком висунення та запровадження в практику ідей історизму та розвитку. Ці ідеї

були не тільки наслідком самостійного розвитку біології та мовознавства, а й результатом впливу філософії історії французьких просвітників і теорії походження мови Й. Гердера. Наукові досягнення першої половини XIX ст. знайшли безпосереднє відбиття в філософських поглядах Ф. Шеллінга та Г. Гегеля. Стверджуючи, що кожне явище природи є продуктом дії протилежних сил, Ф. Шеллінг прийшов до визнання принципу загального зв'язку явищ. Ця теза була розвинена в діалектичному вченні Г. Гегеля, що стало філософською основою нового наукового руху, у тому числі в Україні та Росії. Філософська концепція Г. Гегеля багато в чому сприяла тому, що на початку XIX ст. історизм став характерною ознакою наукового мислення. Ідеї розвитку знаходять застосування у вивченні історії народу, історії культури, релігії, права, літератури, мови. Розуміння того, що мова розвивається, що між мовними явищами в їх зміні існує наступний зв'язок, остаточно склалося саме під впливом філософії Ф. Шеллінга та Г. Гегеля [7, с. 23].

Головним надбанням компаративістики 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало розуміння змінюваності мови. Виникає ідея нерівномірності розвитку мовних елементів різних рівнів. У російському мовознавстві цю тезу плідно розробляв І. І. Срезневський. Він писав: “В одній і тій самій мові не все перетворюється рівномірно, дещо скоріше, дещо повільніше, і внаслідок цього мова стає зв'язком частин, створених у різний час, давніх і нових, але все-таки поступового перетворення не можна не бачити в зміні всієї її будови й характеру” [31, с. 21]. Взаємодія старого з новим і є джерелом розвитку: “Це боріння, постійні поступки старовини новизні визначають загальний хід змін мови” [там же, с. 26]. Твердження про нерівномірність розвитку елементів мови, підтримане Ф. І. Буслаєвим [3, с. 29], розповсюджується серед сучасників.

У практиці порівняльно-історичних досліджень першого періоду процес розвитку мови постає як безперервний, наступний і поступовий, причому ці характеристики було інтерпретовано в романтичному та натуралістичному планах. Зміни в мові, на думку компаративістів, відбуваються у формі повільної еволюції.

Характерною особливістю цього періоду є прагнення мовознавців зв'язати історію мови з історією народу. За словами М. І. Греча, будь-яка мова “має на собі відбиток історії та характеру народу, що її вживає” [8, ч. 1, с. 43]. Першою спробою аналізу значного мовного матеріалу в цьому плані став розділ “Матеріали для російської граматики та стилістики” у книжці Ф. І. Буслаєва “О преподавании отечественного языка” [4, с. 192–373]. На це звертають увагу М. С. Чемоданов, С. В. Смирнов та інші історіографи мовознавства [див. 32, с. 17; 27, с. 21]. Зокрема, дослідження варваризмів у російській мові дозволило Буслаєву зробити висновок, що “історія варваризмів тісно пов'язана з історією народу” [4, с. 341]. Необхідність розглядати історію мови в тісному зв'язку з історією народу Ф. І. Буслаєв обґрунтовував і теоретично. Він підкреслював, що “мова безперестанно рухається й живе своїм могутнім життям у лоні народному” [там само, с. 373]. Тому цілком закономірним є твердження про те, що “у мові відбивається все життя народу”, що вона “є плодом тисячолітнього історичного руху й безлічі переворотів” [там само, с. 270].

Дослідження Ф. І. Буслаєвим історії мови в тісному зв'язку з історією народу дістало високу оцінку мовознавців наступних поколінь. За словами Є. С. Істріної, у розв'язанні проблеми зв'язку історії мови з історією народу Ф. І. Буслаєв “накреслив широкі та сміливі завдання, поетично виклав їх” [13, с. 101].

Широкі перспективи у вивченні цієї проблеми вбачав також І. І. Срезневський, який відзначав, що “історія мови, неподільна з історією народу, повинна входити в народну науку як її необхідна частина” [31, с. 17].

З формуванням принципів історизму та розвитку в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення принципу причиновості. “Методичне дослідження історичних причин – ось те найбільш оригінальне й нове, чим ми зобов'язані минулому століттю”, – писав А. Мейє [19, с. 447]. Причинові пояснення стали одним з перших видів пояснень в історичних дисциплінах [25, с. 138], у тому числі в порівняльно-історичному мовознавстві; уже його засновники намагалися пояснювати певні мовні зміни вказуванням на їхні причини.

Велике значення мав поділ причин розвитку мови на внутрішні та зовнішні [31, с. 38; 30, с. 102]. Прикладом плідного звернення до зовнішніх причин може служити те пояснення, яке М. І. Надєждін дав цоканню, поширеному в низці російських говорів. Як відомо, російське цокання має певні різновиди. Зокрема, в частині діалектів замість *ц* і *ч* уживається африката *ц* (*улица* “вулиця”, *чистый* “чистий”), а в іншій частині – африката *ч* (*улича* “вулиця”, *чистый* “чистий”). Отже, сутність цокання полягає в нерозрізненні двох африкат. Це явище в російських діалектах, на думку Надєждіна, виникло під фінно-угорським впливом: у фінно-угорських мовах уживається лише одна африката [22, с. 273]. Теза М. І. Надєждіна про фінно-угорський субстрат цокання спирається на факт поширення російської мови на територіях, які здавна населяли фінно-угорські народи: меря, мурома, мешера та ін.

Проте центр уваги дослідників поступово переміщається від зовнішніх причин до внутрішніх. З погляду І. І. Срезневського, вивчення зовнішніх причин (“впливу клімату, їжі, сусідів, моди”) є недостатнім: досліджуючи історію мови, треба розглядати внутрішні закони її розвитку [30, с. 100–101]. Методологічно важливим було твердження вченого про пріоритет внутрішніх причин: “Мова змінювалася б, хоча б і зовсім не було на неї ніяких зовнішніх впливів” [там же, с. 100]. І. І. Срезневський вважав, що “головний закон у житті і людини, і мови – закон самозмінюваності: не від зовнішніх впливів росте, мужніє й старіє людина” [там само, с. 101]. Істотним внеском у мовознавство стало твердження Срезневського про взаємодію внутрішніх і зовнішніх причин розвитку мови [31, с. 38].

Загальною причиною фонетичних змін дослідники вважали прагнення носіїв мови до милозвучності. На цей чинник указував, зокрема, Ф. І. Буслаєв, пояснюючи ним виникнення в російській мові протетичних і епентетичних приголосних звуків [3, с. 64–65, 70].

Для порівняльно-історичного мовознавства першого періоду було характерне намагання шукати причини конкретних звукових змін у фонетичному оточенні: пояснення фонетичних законів були зведені до встановлення фонетичних умов, за яких вони відбувалися. Прикладом може служити визначення А. Х. Востоковим фонетичних умов переходу *е* > *о*. На думку вченого, такими умовами є позиція перед твердими приголосними та в кінці слів [5, с. 112].

У тих випадках, коли встановити фонетичні причини (умови) тих або інших змін видавалося неможливим, учені зверталися до фактора аналогії. У російському мовознавстві на роль аналогії вказував Востоков, який пояснював появу голосного *о* на місці етимологічного *е* перед м'якими приголосними (*несёт*) впливом форм типу *несём* [5, с. 112].

Історичному ходу пізнання в цілому та історії пізнання будь-якого матеріального утворення властива закономірність руху від “окремого” до “системного окремого” й далі до системи як цілого [28, с. 71]. Розкриття загальних закономірностей – основне завдання й мірило прогресу науки, у тому числі мовознавства [9, с. 474]. Якщо на початкових етапах розвитку тієї або іншої науки дослідження завжди орієнтоване на видимі, поверхові властивості об'єктів, то надалі за допомогою прийому

систематизації здійснюють упорядкування й узагальнення емпіричного матеріалу, представленого у вигляді системи.

У лінгвістичній історіографії набула певного поширення точка зору, відповідно до якої для більшості порівняльно-історичних досліджень XIX ст. був характерним брак системного підходу до мови. У першій половині XIX ст. тільки В. фон Гумбольдт розумів системний характер мови, що відбито в аналізі конкретного матеріалу. Сучасники В. фон Гумбольдта та наступні покоління мовознавців пішли протилежним шляхом атомістичного, ізольованого вивчення окремих елементів мови; до ідеї системності мови лінгвісти повернулися значно пізніше завдяки працям І. О. Бодуена де Куртене та Ф. де Соссюра [14, с. 173]. У цьому плані іноді навіть протиставляють історичну фонетику та історичну фонологію [25, с. 78, 171].

Подібні ідеї розвивають автори, які поділяють концепції, висунені в різні періоди історії мовознавства, на “синтезуючі” і “аспектуючі”. Системний підхід до мови був вироблений у межах синтезуючих лінгвістичних концепцій [20, с. 83; 21, с. 13–14; 12, с. 209]. На думку Г. П. Мельникова, тільки чотири концепції в історії мовознавства можна вважати синтезуючими. Це лінгвістичні концепції В. фон Гумбольдта, І. І. Срезневського, О. О. Потебні та І. О. Бодуена де Куртене [18, с. 83; 21, с. 15–16]. В інтерпретації Л. Г. Зубкової синтезуючими є концепції О. С. Гердера, В. фон Гумбольдта, О. О. Потебні та І. О. Бодуена де Куртене [12, с. 201].

Не заперечуючи доцільності розподілу лінгвістичних концепцій на синтезуючі й аспектуючі, висловимо деякі міркування у зв'язку з твердженням, що порівняльно-історичному мовознавству першого періоду притаманний асистемний, атомістичний підхід до мовних явищ.

З цією тезою погодитися важко. Твердження, відповідно до якого класична компаративістика розглядала мовні явища ізольовано, тобто поза системою, суперечить реальним фактам: відкриття в праіндоєвропейській мові різних рядів гутуральних приголосних, складових сонантів тощо означає відкриття саме системних, а не ізольованих мовних явищ [26, с. 100–101].

Надзвичайно важливим у методологічному аспекті видається твердження про те, що в XIX ст. найбільш вагомими результатами в пізнанні системних властивостей мови належать саме порівняльно-історичному мовознавству [15, с. 34]. У його межах набув поширення погляд на мову як на системне явище. На думку дослідників, серед зарубіжних лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили В. фон Гумбольдт і А. Шлейхер, а в Росії – Ф. І. Буслаєв та І. І. Срезневський [3, с. 21, 79; 30, с. 244, 253].

Ф. І. Буслаєв підкреслював, що “уся побудова мови, від окремого звука до речення й сполучення речень, представляє нам живий зв'язок окремих членів, що доповнюють один одного й утворюють одне ціле, яке, у свою чергу, дає смисл і значення кожному з цих членів. Таке взаємне відношення між частинами та цілим називається організмом мови” [3, с. 21–22]. Отже, Ф. І. Буслаєв висував на передній план таку найважливішу властивість мовної системи, як цілісність. З погляду І. І. Срезневського, мова є системою не тільки на тому або іншому синхронному зрізі. Історичні зміни, що відбуваються в мові, також мають системний характер: “В історії мови, як і в будь-якій історії, необхідно відрізнити явища випадкові, одночасні, що залишаються без будь-яких або принаймні без важливих наслідків, від явищ, які звиваються, як волокна, в одну нитку” [31, с. 25].

Як відзначають дослідники, у компаративістиці XIX ст. системний підхід до мови виявився перш за все в прийомі генетичного ототожнення фактів [15, с. 34–35; 10, с. 478]. Саме у виявленні фонетичних кореспонденцій і в їх реєстрації мовознавці

підійшли до визначення системних характеристик мови, хоча й у порівняно обмеженій галузі мовних явищ [15, с. 34]. Не ставлячи тут питання про те, чи є справедливим цей висновок для компаративістики XIX ст. в цілому, відзначимо, що, як показує аналіз, в українському і російському порівняльно-історичному мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. принцип системності відбився насамперед у генетичному ототожненні фактів. Так, відкриття О. Х. Востоковим носових і редукованих голосних у праслов'янській мові завдяки порівнянню кириличних юсів і єрів з голосними сучасних слов'янських мов у генетично тотожних морфемах і стало виявленням системної інтерпретації мовних явищ у їх історії.

Системне трактування фонетичних явищ у їх історії відбилося також у реконструкції архетипів і фонетичних законів. Компаративістика XX ст. прийшла до методологічно важливого твердження про те, що будь-яка реконструкція за своєю спрямованістю завжди є системною [17, с. 195]. Цінність фундаментального поняття фонетичного закону полягає, зокрема, у тому, що реконструйований фонетичний закон дозволяє об'єднати розрізнені звуки в певні групи [9, с. 75]. Отже, навіть окремий фонетичний закон, узятий ізольовано, передбачає системний підхід до мовних явищ, базується на системному трактуванні фактів мови: адже численні розрізнені фонетичні явища підведено тут під обмежену кількість фонетичних законів, тобто систематизовано. Те ж саме необхідно сказати про реконструкцію архетипу.

Проведена В. А. Глущенком історико-наукова реконструкція показала, що про атомістичне, ізольоване вивчення окремих елементів мовної субстанції в працях українських і російських істориків мови 20-х – 60-х рр. XIX ст. можна говорити в плані браку зв'язку між реконструйованими архетипами та фонетичними законами [7, с. 35]. Зокрема, фонетичні архетипи прасхіднослов'янської мови в інтерпретації О. Х. Востокова, І. І. Срезневського, П. О. Лавровського виступають як ізольовані. Не пов'язуються в процесі аналізу історико-лінгвістичного матеріалу й такі наведені П. О. Лавровським особливості давнього “наріччя новгородського”, як “взаємозаміна”, з одного боку, *ц* і *ч*, з іншого – *з* і *ж* [16, с. 131, 134, 136]. Водночас І. І. Срезневський близько підійшов до ідеї системного зв'язку між реконструйованими архетипами: учений реконструював “давній” архетип *дж* (без чіткої хронологізації та локалізації) як дзвінкий відповідник глухої афrikати *ч* [31, с. 47–48].

Реконструкція в працях компаративістів першого періоду мала субстанціональний характер: вчені реконструювали *субстанцію, матерію* мови. У фонетиці це означає виявлення артикуляційних ознак звуків-архетипів. Цю особливість можна розглянути на матеріалі редукованих голосних. Якщо О. Х. Востоков близько підійшов до розуміння артикуляційних особливостей *ь* і *ѣ*, які він називав “напівголосними” [5, с. 7–10], то Г. П. Павський інтерпретував редуковані як “придихи” [23, с. 39–42], що не знаходить опори ні в історії слов'янських мов, ні в їх сучасному стані. Архетипи, реконструйовані в студіях українських і російських компаративістів першого періоду, збігаються з рефlekсами однієї з дочірніх мов. Так, наявність у частині слов'янських мов проривного, а в частині – фрикативного дзвінкого задньоязикового приголосного примушує І. І. Срезневського припустити, що “обидва звуки для слов'янської мови є однаково давніми, так само як однаково давніми є два подібні звуки – *к* і *х*” [31, с. 47]. На цій основі вчений стверджував таку саму однаково давність звуків *дж* і *ж* як результату пом'якшення *g* і *γ* [там же, с. 47–48].

Як відзначалося вище, ідея Шеллінга та Гегеля про загальний зв'язок явищ як найбільш загальну закономірність існування світу вплинула й на становлення та розвиток порівняльно-історичного мовознавства. Як показав В. А. Глущенко,

принципи історизму, причиновості й системності в історико-фонетичних студіях українських і російських мовознавців 20-х – 60-х рр. XIX ст. об'єктивно виступають як тісно пов'язані між собою [7, с. 36]. Зазначені принципи в їхній взаємодії виявилися, зокрема, у процедурі реконструкції фонетичного закону. Це дає підставу говорити про становлення у відповідних працях принципу загального зв'язку явищ [там само].

Про усвідомлену орієнтацію на встановлення історичних, причинових і системних зв'язків свідчить та оцінка, яку І. І. Срезневський дав студіям О. О. Потебні, де, на його думку, наявний “злагоджений зв'язок явищ, підпорядкованих законам природної змінюваності та перебудови, взаємної підпорядкованості та взаємодії” [30, с. 315]. М. І. Греч вважав дослідження історичних і причинових зв'язків ознакою високого рівня науковості: у процесі наукового (“філософського”) вивчення мови вчений “шукає причини речей, дошукується до непомітного між ними зв'язку й об'єднує всесвіт однією спільною думкою, яка все охоплює та всьому дає життя” [8, ч. 1, с. 4]. Мовознавство стає наукою, коли “дослідник мови прозирає в її суть, у її основи, вишукує її походження, причини її зростання, розквіту та занепаду” [там же, с. 5].

Становлення принципу загального зв'язку явищ у розвідках представників українського і російського порівняльно-історичного мовознавства 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різноманітних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів.

При цьому для більшості істориків східнослов'янських мов характерний недиференційований підхід до джерел вивчення історії мови без чіткої методики використання різних джерел. Зокрема, це, на думку В. В. Колесова, було властиве Ф. І. Буслаєву. У його “Исторической грамматике русского языка” [3] приклади для ілюстрацій мовних змін використано однаково широко і з давніх пам'яток, і з сучасних східнослов'янських мов, і з інших слов'янських, а також індоєвропейських мов, і з фольклорних текстів, так що процедура є скоріше доказом того або іншого твердження, ніж дослідженням на матеріалі однорідних фактів [14, с. 180].

Спостереження В. А. Глуценка підтверджують цей висновок. Дослідник відзначив притаманну працям Буслаєва хронологічну невизначеність, недостатньо чітке протиставлення минулого та сучасного в мові, що пов'язане саме з недиференційованим використанням різних джерел вивчення історії мови. Це добре видно на прикладі протетичного *в* [7, с. 31, 37]. Справді, Ф. І. Буслаєв використовував як рівноправні джерела, без установаження певної ієрархії, матеріал давніх пам'яток (**оу восла** “в осла”), дані сучасних східнослов'янських мов (**він**), з якими практично ототожнено свідчення фольклорних текстів (**вось** “ось”), та інших слов'янських мов (для порівняння з російським **вот** наведено словінське **ото** “ось”) [3, с. 70–71].

Проте, безсумнівно, звернення не тільки до свідчень давніх писемних пам'яток, а й до сучасного мовного (діалектного) матеріалу, без використання якого було неможливе становлення порівняльно-історичного методу, мало велике методологічне значення. Воно означало реалізацію в студіях істориків слов'янських мов 20-х – 60-х рр. XIX ст. принципу історизму [29, с. 227] і тісно пов'язаних з ним принципів причиновості та системності.

Необхідно відзначити також, що в зазначений період було намічено тенденцію до усвідомлення більшої або меншої вартості того чи іншого джерела вивчення історії мови, до критичної оцінки джерел. У цьому плані викликає інтерес думка Срезневського про необхідність обережного користування свідченнями давніх писемних пам'яток. Важливо підкреслити, що її було висловлено провідним

палеографом, блискучим знавцем давніх слов'янських рукописів. Срезневський відзначав, що давньоруські пам'ятки “писані на змішаній з церковнослов'янської та руської мові (східнослов'янських мов – *В.Г., К.Т.*); тому, щоб не заплутатися у вивченні їх, необхідно розглядати мову їхню критично; а допомогою для критики слід узяти історію спільної зміни слов'янських наріч, щоб допускати в руській, як можливі, тільки такі зміни, які взагалі можливі в історичному ході розвитку слов'янських наріч” [30, с. 121]. Отже, за Срезневським, порівняння сучасних східнослов'янських мов з іншими слов'янськими допомагає зрозуміти внутрішню логіку розвитку східнослов'янських мов як певних систем, починаючи від давньоруського періоду. У зв'язку з реконструкцією прасхіднослов'янської мови І. І. Срезневський відзначав, що “прозирнути в давню вимову руську” можна “за допомогою порівняльного вивчення народних місцевих наріч, хоча б навіть і нашого часу, маючи при цьому на увазі й інші слов'янські наріччя” [31, с. 31]. Саме в цьому розумінні І. І. Срезневський пише про необхідність і актуальність “опрацювання мови”, яке протиставлене дослідженню “пам'яток писемності” [30, с. 95–96]: “опрацюванням мови” вчений називав активне вивчення сучасних дослідникові діалектів.

Про важливість дослідження “народної мови” писав і Ф. І. Буслаєв: “Органічне життя, яким пронизана вона, надає їй характер предмета, що має повне право ввійти в царину філології” [4, с. 282]. Якщо взяти до уваги, що під “організмом мови” Буслаєв розумів цілісність мовної системи (див. вище), то можна зробити висновок: “органічне життя” мови, про яке писав Ф. І. Буслаєв, і було в його трактуванні функціонуванням живої мовної системи. Наведене твердження Буслаєва свідчить про те, що він близько підійшов до усвідомлення переваг діалектної “народної мови” саме через можливість пізнання її системних властивостей. Характерно, що високу оцінку Буслаєву в плані використання в його дослідженнях свідчень тогочасних діалектів дав представник Московської школи Є. Ф. Будде: на його думку, одна з найголовніших заслуг Ф. І. Буслаєва перед російським мовознавством полягає в тому, що він “увів до граматики народну мову з її говорами” [2, с. 484].

Отже, твердження Ф. І. Буслаєва та І. І. Срезневського про значну цінність для історика мови явищ сучасних мов (діалектів) стало виявом нових тенденцій у підході до джерел вивчення історії мови. Ці тенденції знайшли подальше втілення в працях учених Харківської, Московської та Казанської лінгвістичних шкіл.

Проведене дослідження дозволяє зробити такі **висновки**.

1. З формуванням принципів історизму та розвитку в історії порівняльно-історичного мовознавства було тісно пов'язане становлення принципу причиновості. Велике значення мав поділ причин розвитку мови на внутрішні та зовнішні. Важливо, що центр уваги дослідників поступово переміщався від зовнішніх причин до внутрішніх (І. І. Срезневський).

2. Надзвичайно важливим у методологічному аспекті є твердження про те, що в XIX ст. найбільш вагомими результатами в пізнанні системних властивостей мови належать саме порівняльно-історичному мовознавству. У його межах набув поширення погляд на мову як на системне явище. Зокрема, серед лінгвістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. найбільш значний внесок у теоретичну розробку тези про системний характер мови зробили В. фон Гумбольдт, А. Шлейхер, Ф. І. Буслаєв, І. І. Срезневський.

3. Становлення принципу загального зв'язку явищ у працях українських і російських компаративістів 20-х – 60-х рр. XIX ст. стало можливим завдяки використанню різноманітних джерел вивчення історії мови: матеріалу давніх писемних пам'яток, даних сучасних східнослов'янських мов (діалектів), інших слов'янських мов, свідчень фольклорних текстів. При цьому для більшості істориків

східнослов'янських мов був характерний недиференційований підхід до джерел вивчення історії мови без чіткої методики використання різних джерел.

Перспективи подальших розвідок вбачаємо у фронтальному поглибленому вивченні причинових і системних зв'язків у європейській компаративістиці 20-х – 60-х рр. XIX ст.

Л і т е р а т у р а :

1. *Будагов Р. А.* Система и антисистема в науке о языке / Р. А. Будагов // Вопросы языкознания. – 1978. – № 4. – С. 3–17.
2. *Будде Е. Ф.* О заслугах Буслаева как ученого лингвиста и преподавателя (Речь, читанная в торжественном заседании Казанского общества археологии, истории и этнографии 28 сентября 1897 года) / Е. Ф. Будде // Преподавание отечественного языка : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. “Рус. яз. и лит.”]. – М. : Просвещение, 1992. – С. 480–493.
3. *Буслаев Ф. И.* Историческая грамматика русского языка / Ф. И. Буслаев. – М. : Учпедгиз, 1959. – 623 с.
4. *Буслаев Ф. И.* О преподавании отечественного языка / Ф. И. Буслаев // Преподавание отечественного языка : [учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по спец. “Рус. яз. и лит.”]. – М. : Просвещение, 1992. – С. 25–373.
5. *Востоков А. Х.* Рассуждение о славянском языке, служащее введением к грамматике сего языка, составляемой по древнейшим оного письменным памятникам / А. Х. Востоков // Филологические наблюдения / Издал, по поручению 2-го отделения Академии наук, И. Срезневский. – СПб., 1865. – С. 1–27.
6. *Глуценко В. А.* Порівняльно-історичний метод в українському та російському мовознавстві 20-х – 60-х рр. XIX ст. : [навчальний посібник для здобувачів філологічних факультетів] / В. А. Глуценко, К. А. Тищенко. – Слов'янськ, 2016. – 98 с.
7. *Глуценко В. А.* Принципи порівняльно-історичного дослідження в українському і російському мовознавстві (70-і рр. XIX ст. – 20-і рр. XX ст.) / Володимир Андрійович Глуценко / НАН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні ; [відп. ред. О. Б. Ткаченко]. – Донецьк, 1998. – 222 с.
8. *Греч Н. И.* Чтения о русском языке / Н. И. Греч. – СПб., 1840. – Ч. 1. – VI, 336 с.; Ч. 2. – 404 с.
9. *Журавлев В. К.* Внутренняя реконструкция / В. К. Журавлев // Сравнительно-историческое изучение языков разных семей: Теория лингвистической реконструкции. – М. : Наука, 1988. – С. 68–90.
10. *Журавлев В. К.* Наука о праславянском языке: эволюция идей, понятий и методов / В. К. Журавлев // Бирнбаум Х. Праславянский язык: Достижения и проблемы в его реконструкции / [общ. ред. В. А. Дыбо и В. К. Журавлева]. – М. : Прогресс, 1987. – С. 453–493.
11. *Звегинцев В. А.* Очерки по общему языкознанию / В. А. Звегинцев. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1962. – 384 с.
12. *Зубкова Л. Г.* Лингвистические учения конца XVIII – начала XX в.: Развитие общей теории языка в системных концепциях / Л. Г. Зубкова. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1989. – 215 с.
13. *Истрина Е. С.* Труды А. А. Шахматова по русскому языку / Е. С. Истрина // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности. – 1922. – Т. 25 (1920 г.). – С. 100–106.
14. *Колесов В. В.* Становление идеи развития в русском языкознании первой половины XIX в. / В. В. Колесов // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / [отв. ред. А. В. Десницкая]. – Л. : Наука, 1984. – С. 163–199.
15. *Кубрякова Е. С.* О понятиях языковой системы и структуры языка / Е. С. Кубрякова, Г. П. Мельников // Общее языкознание: Внутренняя структура языка / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1972. – С. 8–91.
16. *Кузнецов И. В.* Категория причинности и ее познавательное значение / И. В. Кузнецов // Теория познания и современная наука. – М. : Мысль, 1967. – С. 3–73.
17. *Макаев Э. А.* Общая теория сравнительного языкознания / Макаев Энвер Ахмедович. – М. : Наука, 1977. – 205 с.
18. *Макушев В.* [Рец.:] М. А. Колосов. Обзор звуковых и формальных особенностей народного русского языка. Варшава, 1878 / В. Макушев // Журн. м-ва нар. просвещения. – 1878. – Ч. 200. – № 2. – С. 363–381.
19. *Мейе А.* Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков / А. Мейе ; [под ред. и с примеч. Р. Шор]. – М.; Л. : Соцэкгиз, 1938. – 510 с.

20. Мельников Г. П. Лингвистические воззрения А. А. Потебни и типология языков / Г. П. Мельников // Наукова спадщина О. О. Потебні і сучасна філологія. До 150-річчя з дня народження О. О. Потебні : [зб. наук. праць] / [відп. ред. В.Ю. Франчук]. – К. : Наук. думка, 1985. – С. 65–89.
21. Мельников Г. П. Системная лингвистика Гумбольдта – Срезневского – Потебни – Бодуэна и современная системная типология языков / Г. П. Мельников // Проблемы типологической, функциональной и описательной лингвистики : [сб. науч. трудов]. – М. : Изд-во Ун-та дружбы народов, 1986. – С. 13–26.
22. Надеждин Н. И. Великая Россия / Н. И. Надеждин // Энциклопедический лексикон. – СПб., 1837. – С. 263–276.
23. Павский Г. П. Филологические наблюдения над составом русского языка: Первое рассуждение. О буквах и слогах / Г. П. Павский. – [2-е изд.]. – СПб., 1850. – XXIII, 141 с.
24. Поржезинский В. К. Введение в языковедение : [пособие к лекциям] / В. К. Поржезинский. – [4-е изд.]. – М., 1916. – 243 с.
25. Постовалова В. И. Историческая фонология и ее основания : опыт логико-методологического анализа / Валентина Ивановна Постовалова. – М. : Наука, 1978. – 203 с.
26. Серебренников Б. А. Проблема взаимоотношения общей методологии, лингвистической науки и частных методов лингвистического исследования / Б. А. Серебренников // Общее языкознание: методы лингвистических исследований / [отв. ред. Б. А. Серебренников]. – М. : Наука, 1973. – С. 257–313.
27. Смирнов С. В. Федор Иванович Буслаев (1818–1897) / С. В. Смирнов. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1978. – 96 с.
28. Смирнов С. Н. Элементы философского содержания понятия “система” как ступени познания и общественной практики / С. Н. Смирнов // Системный анализ и научное знание / [отв. ред. Д. П. Горский]. – М. : Наука, 1978. – С. 60–83.
29. Сорокин Ю. С. Эволюция понятия историзма в русском языкознании 1830–1840-х гг. / Ю. С. Сорокин // Понимание историзма и развития в языкознании первой половины XIX века / [отв. ред. А. В. Десницкая]. – Л. : Наука, 1984. – С. 200–235.
30. Срезневский И. И. История русского языка: курс 1849–50 года. Составлял г. Чернышевский / И. И. Срезневский // Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 93–132.
31. Срезневский И. И. Мысли об истории русского языка / И. И. Срезневский. – М. : Учпедгиз, 1959. – С. 16–81.
32. Чемоданов Н. С. Сравнительное языкознание в России: очерк развития сравнительно-исторического метода в русском языкознании / Н. С. Чемоданов. – М. : Учпедгиз, 1956. – 95 с.

References :

1. Budagov R. A. Sistema i antisistema v nauke o yazyke [System and antisystem in the science of language] / R. A. Budagov // Voprosy yazykoznaniya. – 1978. – No. 4. – S. 3–17.
2. Budde Ye. F. O zaslugakh Buslaeva kak uchenogo lingvista i prepodavatelya [About Buslaev's merits as a scientist linguist and teacher] (Rech, chitannaya v torzhestvennom zasedanii Kazanskogo obshchestva arkhologii, istorii i etnografii 28 sentyabrya 1897 goda) / Ye. F. Budde // Prepodavanie otechestvennogo yazyka : [ucheb. posobie dlya studentov ped. in-tov po spets. “Rus. yaz. i lit.”]. – М. : Prosveshchenie, 1992. – S. 480–493.
3. Buslaev F. I. Istoricheskaya grammatika russkogo yazyka [Historical grammar of the Russian language] / F. I. Buslaev. – М. : Uchpedgiz, 1959. – 623 s.
4. Buslaev F. I. O prepodavanii otechestvennogo yazyka [On the teaching of the native language] / F. I. Buslaev // Prepodavanie otechestvennogo yazyka : [ucheb. posobie dlya studentov ped. in-tov po spets. “Rus. yaz. i lit.”]. – М. : Prosveshchenie, 1992. – S. 25–373.
5. Vostokov A. Kh. Rassuzhdenie o slavyanskom yazyke, sluzhashchee vvedeniem k grammatike sego yazyka, sostavlyаемой по древнейшим onogo pismennym pamyatnikam [Contemplation about the Slavic language, which can serve as an introduction to the grammar of this language, compiled on the basis of the oldest written monuments] / A. Kh. Vostokov // Filologicheskie nablyudeniya / Izdal, po porucheniyu 2-go otdeleniya Akademii nauk, I. Sreznevskiy. – SPb., 1865. – S. 1–27.
6. Glushchenko V. A. Porivnialno-istorychniy metod v ukrainskomu ta rosiiskomu movoznavstvi 20-kh – 60-kh rr. XIX st. : [navchalnyi posibnyk dlia zdobuvachiv filolohichnykh fakultetiv] [The comparative-historical method of Ukrainian and Russian linguistics of the 20's – 60's of the XIX century: [teaching aid for postgraduate applicants in philology]] / V. A. Glushchenko, K. A. Tyshchenko. – Sloviansk, 2016. – 98 s.

7. *Glushchenko V. A.* Pryntsypy porivnialno-istorychnoho doslidzhennia v ukrainskomu i rosiiskomu movoznavstvi (70-i rr. XIX st. – 20-i rr. XX st.) [The principles of the comparative-historical research of Ukrainian and Russian linguistics (70th of the XIX century – 20th of the XX century)] / Volodymyr Andriiovych Glushchenko / NAN Ukrainy, In-t movoznavstva im. O. O. Potebni; [vidp. red. O. B. Tkachenko]. – Donetsk, 1998. – 222 s.
8. *Grech N. I.* Chteniya o russkom yazyke [Readings on the Russian Language] / N. I. Grech. – SPb., 1840. – Ch. 1. – VI, 336 s.; Ch. 2. – 404 s.
9. *Zhuravlev V. K.* Vnutrennyaya rekonstruktsiya [Internal reconstruction] / V. K. Zhuravlev // Sravnitelno-istoricheskoe izuchenie yazykov raznykh semey: teoriya lingvisticheskoy rekonstruktsii. – M.: Nauka, 1988. – S. 68–90.
10. *Zhuravlev V. K.* Nauka o praslavyanskom yazyke: evolyutsiya idey, ponyatiy i metodov [The science of the Proto-Slavic language: the evolution of ideas, concepts and methods] / V. K. Zhuravlev // Birnbaum Kh. Praslavyanskiy yazyk: dostizheniya i problemy v ego rekonstruktsii / [obshch. red. V. A. Dybo i V. K. Zhuravleva]. – M.: Progress, 1987. – S. 453–493.
11. *Zvegintsev V. A.* Ocherki po obshchemu yazykoznaniiyu [Essays on general linguistics] / V. A. Zvegintsev. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1962. – 384 s.
12. *Zubkova L. G.* Lingvisticheskie ucheniya kontsa XVIII – nachala XX v.: razvitie obshchey teorii yazyka v sistemnykh kontseptsiyakh [Linguistic researches of the late XVIII – early XX century: development of the general theory of language in the systemic concepts] / L. G. Zubkova. – M.: Izd-vo Un-ta druzhby narodov, 1989. – 215 s.
13. *Istrina Ye. S.* Trudy A. A. Shakhmatova po russkomu yazyku [Works by A. A. Shakhmatov on the Russian language] / Ye. S. Istrina // Izv. Otd-niya rus. yaz. i slovesnosti. – 1922. – T. 25 (1920 g.). – S. 100–106.
14. *Kolesov V. V.* Stanovlenie idei razvitiya v russkom yazykoznanii pervoy poloviny XIX v. [Formation of the idea of development in Russian linguistics in the first half of the 19th century] / V. V. Kolesov // Ponimanie istorizma i razvitiya v yazykoznanii pervoy poloviny XIX veka / [otv. red. A. V. Desnitskaya]. – L.: Nauka, 1984. – S. 163–199.
15. *Kubryakova Ye. S.* O ponyatiyakh yazykovoy sistemy i struktury yazyka [On the concepts of the language system and the structure of the language] / Ye. S. Kubryakova, G. P. Melnikov // Obshchee yazykoznanie: vnutrennyaya struktura yazyka / [otv. red. B. A. Serebrennikov]. – M.: Nauka, 1972. – S. 8–91.
16. *Kuznetsov I. V.* Kategoriya prichinnosti i ee poznavatelnoe znachenie [The category of causality and its cognitive meaning] / I. V. Kuznetsov // Teoriya poznaniya i sovremennaya nauka. – M.: Mysl, 1967. – S. 3–73.
17. *Makaev E. A.* Obshchaya teoriya sravnitel'nogo yazykoznaniiya [General theory of comparative linguistics] / Enver Akhmedovich Makaev. – M.: Nauka, 1977. – 205 s.
18. *Makushev V.* [Rets.:] M. A. Kolosov. Obzor zvukovykh i formalnykh osobennostey narodnogo russkogo yazyka. Varshava, 1878 [Overview of the sound and formal features of the folk Russian language. Varshava, 1878] / V. Makushev // Zhurn. m-va nar. prosveshcheniya. – 1878. – Ch. 200. – No. 2. – S. 363–381.
19. *Meye A.* Vvedenie v sravnitelnoe izuchenie indoevropeyskikh yazykov [Introduction to comparative study of Indo-European languages] / A. Meye; [pod red. i s primech. R. Shor]. – M.; L.: Sotsekgiz, 1938. – 510 s.
20. *Melnikov G. P.* Lingvisticheskie vozreniya A. A. Potebni i tipologiya yazykov [The linguistic views of A. A. Potebnia and the typology of languages] / G. P. Melnikov // Naukova spadshchyna O. O. Potebni i suchasna filologiya. Do 150-richchya z dnia narodzhennia O. O. Potebni: [zb. nauk. Prats] / [vidp. red. V. Yu. Franchuk]. – K.: Nauk. dumka, 1985. – S. 65–89.
21. *Melnikov G. P.* Sistemnaya lingvistika Humboldta – Sreznevskogo – Potebni – Boduena i sovremennaya sistemnaya tipologiya yazykov [System linguistics of Humboldt – Sreznevskiy – Potebnia – Boduen and modern system typology of languages] / G. P. Melnikov // Problemy tipologicheskoy, funktsionalnoy i opisatelnoy lingvistiki: [sb. nauch. Trudov]. – M.: Izd-vo Un-ta druzhby narodov, 1986. – S. 13–26.
22. *Nadezhdin N. I.* Velikaya Rossiya [The great Russia] / N. I. Nadezhdin // Entsiklopedicheskii leksikon. – SPb., 1837. – S. 263–276.
23. *Pavskiy G. P.* Filologicheskie nablyudeniya nad sostavom russkogo yazyka: pervoe rassuzhdenie. O bukvhakh i slogakh [Philological observations of the composition of the Russian language: the first contemplation. About letters and syllables] / G. P. Pavskiy. – [2-e izd.]. – SPb., 1850. – XXIII, 141 s.
24. *Porzhezinskiy V. K.* Vvedenie v yazykovedenie: [posobie k lektsiyam] [Introduction to linguistics: [a guidance for lectures]] / V. K. Porzhezinskiy. – [4-e izd.]. – M., 1916. – 243 s.
25. *Postovalova V. I.* Istoricheskaya fonologiya i ee osnovaniya: opyt logiko-metodologicheskogo analiza [Historical phonology and its foundations: the experience of logical-methodological analysis] / Valentina Ivanovna Postovalova. – M.: Nauka, 1978. – 203 s.

26. *Serebrennikov B. A.* Problema vzaimootnosheniya obshchey metodologii, lingvisticheskoy nauki i chastnykh metodov lingvisticheskogo issledovaniya [The problem of the correlation between general methodology, linguistic science and peculiar methods of linguistic research] / B. A. Serebrennikov // *Obshchee yazykoznanie: metody lingvisticheskikh issledovaniy* / [otv. red. B. A. Serebrennikov]. – M. : Nauka, 1973. – S. 257–313.
27. *Smirnov S. V.* Fedor Ivanovich Buslaev (1818–1897) [Fedor Ivanovich Buslaev (1818–1897)] / S. V. Smirnov. – M. : Izd-vo Mosk. un-ta, 1978. – 96 s.
28. *Smirnov S. N.* Elementy filosofskogo soderzhaniya ponyatiya “sistema” kak stupeni poznaniya i obshchestvennoy praktiki [Elements of the philosophical content of the concept of “system” as stages of cognition and social practice] / S. N. Smirnov // *Sistemnyy analiz i nauchnoe znanie* / [otv. red. D. P. Gorskiy]. – M. : Nauka, 1978. – S. 60–83.
29. *Sorokin Yu. S.* Evolyutsiya ponyatiya istorizma v russkom yazykoznanii 1830–1840-kh gg. [Evolution of the concept of historicism in Russian linguistics of the 1830–1840-s.] / Yu. S. Sorokin // *Ponimanie istorizma i razvitiya v yazykoznanii pervoy poloviny XIX veka* / [otv. red. A. V. Desnitskaya]. – L. : Nauka, 1984. – S. 200–235.
30. *Sreznevskiy I. I.* Istoriya russkogo yazyka [History of the Russian language]: kurs 1849–50 goda. Sostavlyal g. Chernyshevskiy / I. I. Sreznevskiy // *Sreznevskiy I. I. Mysli ob istorii russkogo yazyka*. – M. : Uchpedgiz, 1959. – S. 93–132.
31. *Sreznevskiy I. I.* Mysli ob istorii russkogo yazyka [Thoughts about history of the Russian language] / Sreznevskiy I. I. – M. : Uchpedgiz, 1959. – S. 16–81.
32. *Chemodanov N. S.* Sravnitelnoe yazykoznanie v Rossii: ocherk razvitiya sravnitelno-istoricheskogo metoda v russkom yazykoznanii [Comparative linguistics in Russia: an Eessay on the development of the comparative historical method in Russian linguistics] / N. S. Chemodanov. – M. : Uchpedgiz, 1956. – 95 s.

Глуценко В. А., Тищенко Е. А. Установление причинных и системных связей в украинской и русской компаративистике 20-х–60-х гг. XIX в.

В статье показано, что в трудах украинских и русских языковедов 20-х–60-х гг. XIX в. происходило становление сравнительно-исторического метода и принципов сравнительно-исторического исследования. Отмечено, что ведущим был принцип историзма, но и другие принципы (причинности, системности, общей связи явлений) также играли важную роль. Большое значение имело разделение причин развития языка на внутренние и внешние. Установлено, что в XIX в. наиболее весомые результаты в познании системных свойств языка принадлежат именно сравнительно-историческому языкознанию. В его пределах получил распространение взгляд на язык как на системное явление. Доказано, что вклад лингвистов этого периода в разработку принципов сравнительно-исторического языкознания был значительным.

Ключевые слова: компаративистика, принцип историзма, принцип причинности, принцип системности, принцип общей связи явлений.

Glushchenko V. A., Tyshchenko K. A. Formation of Causal and Systemic Relations in the Ukrainian and Russian Comparative Studies in 20th – 60th of the XIX c.

The article shows that the formation of a comparative-historical method and the principles of comparative-historical research took place in the works of Ukrainian and Russian linguists of the 20th – 60th of the XIX century. It has been noted that the leading role belonged to the principle of historical development, but other principles (causality, systemic, general connection of phenomena) also played an important role. The division of the causes of the development of language into internal and external was of great importance was. It has been established that in the XIX century the most significant results in the knowledge of the systemic properties of language belonged precisely to comparative-historical linguistics. Within its limits, the view of language as a systemic phenomenon has spread. It has been proved that the contribution of linguists of this period to the development of the principles of comparative-historical linguistics was significant.

Keywords: comparative linguistics, principle of historical development, principle of causality, systemic principle, principle of general connection of phenomena.